

Концептуалізація ідей про виховання моральності в сучасній Україні

Анотація

В статті автор розглядає виховання і його складову – моральне виховання крізь призму факторів, які формують його сутність і впливають на його розвиток; аналізується низка сучасних концепцій теорії і практики морального виховання. Автор включає до свого аналізу як зарубіжні концепції і парадигми, ідеї, моделі і програми українських учених, останні напрацювання російських дослідників у царині морального виховання дітей та молоді. Робиться висновок про те, що цей процес залежить, крім цілеспрямованого впливу, від багатьох соціалізаційних, культурних впливів і викликів, які його диференціюють і ускладнюють. Аргументація статті спирається на велику кількість різноманітних джерел.

Ключові слова: моральність, моральний розвиток, моральне виховання, моральні цінності і норми, концепції, моделі і практики, моральна соціалізація, наукові розробки, зарубіжжя, психологія моральності, вітчизняний досвід, генеза, українські виховні проекти, програми, методологічний плюралізм.

Попередні зауваження.

Питання моральності у суспільстві, особливо виховання її у дітей та молоді, мабуть, найбільш обговорювана тема з усіх інших в останні 20 років. В активному обігу присутня значна кількість літератури з цього приводу, серед якої є й мої статті¹.

¹Сухомлинська О.В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи // Шлях освіти. – 1996. - № 1. – С.24-27; Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді // Педагогіка і психологія. – 1997. - № 1. – С.105-111; Сухомлинська О.В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді України // Педагогіка і психологія. – 1997. - № 4. – С. 109-125; Сухомлинська О.В. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України // Шлях освіти. – 1998. - № 3. – С. 2-5; Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей // Шлях освіти. – 2002. - № 4. – С. 13-18; Сухомлинська О.В. Знову «єдино вірне вчення». Уроки етики віри – це загроза демократії // День. – 2005. – 10 серпня. – С.2; Сухомлинська О.В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм // Іст.-пед. альманах. –

Оскільки цікавилася цими питаннями впродовж останніх 15 років, то відзначу загальну тенденцію, яка стосується їх розв'язання: відсутність зворотнього зв'язку, фахової комунікації, не говорячи вже про експертне середовище, експертну оцінку того, що оприлюднюється. Відсутність реакції й відповідної оцінки говореного, написаного, а також великою мірою те, що ситуація у царині моральності весь час змінюється, спонукає ще раз звернутися до цієї проблематики. До того ж мої погляди як науковця впродовж років не залишалися сталими, а також змінювалися. У своїх публікаціях я звертала велику увагу на історичні аспекти, зараз же хочу розглянути ці питання в більш широкому сучасному соціальному і науковому вимірі.

Задамося питанням: Чому у нас не все так добре з моральністю взагалі й з вихованням моральності у молодого покоління зокрема? Однозначної відповіді на нього просто не існує, але великою мірою питання ставляться для того, щоб вичленити, окреслити проблему, задуматися над нею, тримати в полі зору професійного життя, аргументувати шляхи її розв'язання. Розглядаючи його, буду використовувати, спиратися на літературу, над якою розмірковувала впродовж цих років. І в першу чергу мене цікавить концептуалізація ідей про моральне виховання, тобто з яких позицій численні автори підходять до викладу власних поглядів на ці процеси. При цьому хотілося б вийти за суто українські рамки, подивитися на цю проблему значно ширше, у загальноєвропейському вимірі і не лише в суто педагогічному контексті, а й розглядаючи соціологічні, психологічні концепції і концепти, на які власне і спирається педагогічна наука. Ми включимо до наших міркувань і аналіз практики виховання, оскільки педагогіка – це великою мірою прикладна наука, яка виростає з емпіричної діяльності, на відміну від, наприклад, філософії, яка може собі дозволити тільки теоретизування. Особливо нас цікавить соціально-економічне, суспільне тло, яке сприяє зародженню тих чи інших концепцій, стимулює розгортання, поширення нових практик.

Загальний контекст.

Розпочнемо з того, що починаючи з другої половини ХХ ст. людська спільнота, особливо в розвинених країнах, а з ними й більшість країн світу, вступили на шлях радикальних змін перш за все в економіці, кардинально змінюючи усі суспільні зв'язки й відносини й розбудовуючи суспільство, що сьогодні носить назву постіндустріальне, у якому вже йдеться не про протиріччя між «працею і капіталом», а про поділ суспільства на виробників і споживачів, зацікавлених у високому економічному статусі один одного.

Постіндустріальне суспільство учені характеризують як таке, де сфера послуг перевищує в частині ВВП матеріальне виробництво, знання стає вирішальним фактором виробництва, відбувається вибух високих технологій, інформаційна революція і першочергового значення набуває людський капітал².

Ці складові, як стверджує російський дослідник С.Д.Хайтун, є засадничими основами моральних змін у суспільстві, бо економіка, організована у такий спосіб, вимагає відповідної адекватної поведінки людей. Зародження постіндустріального суспільства спровокувало появу «дивовижних моральних змін, що відбуваються останніми десятиліттями у країнах «золотого мільярду». Докорінним змінам підлягає уся система цінностей, що визначають поведінку людини»³. Науковець стверджує, що у реальних постіндустріальних суспільствах людина стає кращою, там «утверджуються норми поведінки, засновані на принципі «чинить з іншими так, як хочете, щоб вони чинили з вами. Споріднені з християнськими, ці норми поведінки близькі також системам цінностей, що проповідуються рядом інших релігій, від конфуціанства до буддизму»⁴.

До традиційних моральних постулатів долучаються і багато інших, породжених саме новими постіндустріальними процесами. Вони стають розширеними, більш спеціальними і гнучкими і стосуються не тільки чоловіків, як традиційно активних учасників економічних, суспільних процесів, а й жінок,

² Див.: Хайтун С.Д. Постиндустриальная нравственная революция и ее экономическая (кейнсианская) первооснова // Вопросы философии. – 2011. - № 3. – С. 27-28.

³ Там само. – С.25.

⁴ Там само.

дітей, сексуальних меншин, релігійних вірувань, навіть тварин і природи. Більше того, моральні правила і норми для більшої акцентуації й прискореної комунікації були делеговані міжнародним організаціям, які через свої документи і приписи розповсюджували їх і згодом вони набували обов'язкового виконання для усіх своїх членів. Це такі організації як ООН, ЮНЕСКО, Європейський Союз, Організація економічного співробітництва і розвитку, Рада Європи, Міжнародний валютний фонд, НАТО, а також громадські та благодійні організації, які виробляють і пропонують певні правила суспільної поведінки. Стосовно моральності як духовної складової життя людини, вони спрямовані на демократизм, плюралізм, коли «усвідомлений плюралізм, визнаний індивідами і колективами, є, власне, ратифікацією того стану речей, який мав місце і раніше: множинності символічних світів і пов'язаних з ними способів людської дії, багаточисельності образів світу й само-образів, культурних і поведінкових відмінностей»⁵; з ним пов'язані такі поняття як компроміс й опосередкування. Компромісні й опосередковані, консенсусні рішення щодо моральності через публічні дискусії, обговорення, критику набувають легітимності й через певний, іноді досить значний час мають тенденцію закріплюватися у праві. «Право – як стверджує німецький філософ Х.Й.Зандкюлер, - в умовах плюралізму має посісти місце конкуруючих версій етики»⁶.

І такі засади, притаманні для постіндустріальних суспільств, як повага до людини, її самоцінність, солідарність, свобода, справедливість, рівність й інші ввійшли до конституцій таких суспільств для того, щоб держава підпорядковувалася і лише регулювала права і свободи своїх громадян, а не навпаки, тому що, в «нормах, що говорять про права людини, ніяка держава не має права насилля над ними, коли мова йде про те, як ми пізнаємо дійсність і які цінності ми вибираємо. Таких прав примусу не існує і не може існувати, уже виходячи з теоретико-пізнавальних основ: ніхто не володіє *архімедовою*

⁵ Зандкюлер Х.Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм // Вопросы философии. – 1999. - № 2. – С.35-36.

⁶ Зандкюлер Х.Й. Там само. – С. 41.

точкою пізнання. Жодна людина не зобов'язана дотримувати певного онтологічного виміру як єдино істинного - ні в плані розумінням дійсності, ні з точки зору common sense, ні в міркуваннях смаку, ні в мистецтвах, ні в науках»⁷.

Така правова, конституційна, державна і міждержавна позиція не з'явилася одномоментно – європейські країни пройшли значний шлях в утвердженні цих ідей. Одне з головних місць на цьому шляху посідає освіта, яка не лише соціалізує дитинство, долучає його до науки, культури, загально визнаної моралі, а й великою мірою виношує нові ідеї, продукує новітні тенденції, що стосуються життя і поведінки дітей з самого раннього їхнього віку.

Сучасна ситуація, для якої характерна змінність, або «плинна модерність» (за висловом Зігмунда Баумана - одного із відомих політичних філософів і соціологів, який він вжив у своїй публічній лекції в Москві 6 травня 2011 р.), характеризується на його думку тим, що суспільні зміни не спрямовані у певному напрямі, і в той же час відбуваються неперервно. Тому він вважає, що рекомендована стратегія розвитку сьогодні – це гнучкість, відкритість (англійською – flexibility), лояльність, які не закривають «жодної опції вибору», що не зменшує, не нівелює відмінностей між людьми, що «будуть з нами до кінця світу. Вони не зникнуть, вони не тимчасове явище. Ця різномірність людського роду буде продовжуватися допоки існує людський рід»⁸. В той же час науково-технічний розвиток, плюралізм і глобалізація, індивідуалістичність і автономність особистості, свобода у широкому спектрі їхніх проявів викликають і відчутні заперечувальні тенденції - від простого несприйняття такого стану речей до утворення локальних морально-етичних систем, і серед них фундаменталістських, які призводять до зіткнення цивілізацій.

І сьогодні, в умовах глобалізації, «кейнсіанської економіки», міграції, а також кардинально відмінних процесів у різних країнах світу, у різних

⁷ Там само. – С.42.

⁸ Текущая модерность: взгляд из 2011 года. Лекция Зигмунда Баумана. – <http://Polit.ru/article/2011/05/ob/bauman/>.

соціальних страхах, з'являється нагальна потреба у висуненні й аргументації нових способів співіснування в умовах постійної різноманітності культур і вітальних потреб, різних угруповань, самоугруповань.

Гострою проблемою залишається і проблема ідентичності, ідентифікації в груповому і індивідуальному вимірі, але в останній час вона дещо видозмінилася – поряд з не менш актуальною проблемою ідентифікації постала і набуває стрімкого розвитку «проблема реіндентифікації» як збереження можливості стати кимось іншим. В дійсному понятті ідентичності сьогодні уживаються два бажання: я хочу бути собою і хочу бути кимось іншим⁹. Це особливо важливо для педагогічної науки.

Концепції моральної соціалізації.

Велику увагу цим питанням надають не лише соціальні філософи, а й західні психологи, які останнім часом все більше і частіше говорять про необхідність звернення більшої уваги моральності, моральним цінностям, етапам моральної соціалізації дитини як результату її розвитку. Ця проблема гостро стояла перед психологами впродовж усього ХХ ст. з пріоритетним виділенням і аргументуванням основних стадій моральної соціалізації дитини, узагальнених у різних моделях.

Історично перше місце тут належить Жану Піаже, який поділяв процес розвитку моральної свідомості дитини на дві стадії: мораль примусу і мораль кооперації. Перша стадія – примус – спирається на заборони, що виходять від дорослих, вони абсолютні, їх невиконання або порушення супроводжується покараннями. Друга стадія – кооперація – підносить дитину на вищий щабель розвитку, коли вона розуміє відносність заборон, не прив'язує їх до певної особистості, визнає їхню необхідність.

⁹ Там само.

Для того, щоб відбувся перехід від першої до другої стадії, необхідні три умови: підвищення рівня інтелектуального розвитку дитини; звільнення від підпорядкування авторитетній особистості; – взаємодія із ровесниками¹⁰.

Але найбільшої уваги поширення на Заході, а особливо на пострадянському просторі і, зокрема, в Україні набула модель моральної соціалізації Лоренца Кольберга, послідовника Жана Піаже, який також пов'язував моральне становлення дитини з інтелектуальним розвитком, однак багато в чому і дискутував із своїм попередником. На відміну від Ж.Піаже він поклав у основу розвитку не заборони, а норми, які існують у суспільстві і виробляються в процесі соціальної взаємодії, вважаючи, що процес морального розвитку підпорядковується певним суспільним закономірностям.

Л.Кольберг виділив три рівня морального розвитку, кожен з яких поділив на дві стадії: доумовний (доконвенціональний), коли діти оцінюють вчинки, виходячи із наслідків для себе: на першій стадії – орієнтація на покарання і слухняність, страх перед покаранням; на другій – задоволення власних потреб, збереження балансу між покаранням і отриманням нагороди. Другий рівень – традиційна моральність (конвенціональний рівень), коли суспільна загальновизнана мораль домінує над особистими цінностями. Цей рівень поділяється на наступні дві стадії: третю, коли регулятором поведінки виступає найближче оточення – сім'я, друзі, сусіди, й четверту – підтримки моральних вимог суспільства, соціального порядку. Третій рівень – посттрадиційний (постконвенціональний), коли людина спирається у своїх моральних судженнях на ті принципи, які вона особисто підтримує, особливо у тому, що стосується індивідуальних прав (п'ята стадія). На найвищій, шостій стадії цього третього рівня людина сама вибудовує власну систему моральних принципів і свідомо дотримує їх¹¹.

¹⁰ Див. про це: Гулевич О.А. Основные стадии моральной социализации. – В кн.: Психология нравственности / Отв. Ред. А.Л.Журавлев, А.В.Юревич. – Москва: Изд-во «Инст. Психологии РАН». – 2010. – С. 52-66.

¹¹ Див.: Гулевич О.А. Там само.

Моделі моральної соціалізації, висунуті й обґрунтовані Ж.Піаже і Л.Кольбергом, що спираються на психологію розвитку, стали уже класикою, ввійшли у всі підручники з вікової психології і з часом, як, власне, і всі теорії, виступають предметом обговорення, зазнають критики. Сьогодні, береться під сумнів незмінний, усталений порядок проходження рівнів морального розвитку, незалежно від моральної проблеми; ідентичність морального розвитку у представників різних соціальних груп, навіть різних культур тощо.

В останні десятиліття психологія моральності поповнилася новими ідеями, новими концепціями, де рушійною силою моральної свідомості виступає вже не ідея справедливості та процес її реалізації, а й інші чинники і регулятори побудови моделей моральної соціалізації, і серед них:

- Етика піклування (турботи);
- Етика добродійності (чесноти);
- Етика автентичності (самовизначення).

Становлення *етики піклування* пов'язується з іменем англійського психолога Керол Галліган, яка у 1982 р. у Лондоні випустила книгу «Іншим голосом», де з феміністичних позицій розглянула існуючі концепції моральної соціалізації й висунула гендерну, статевоюльову основу морального розвитку чоловіка й жінки, як двох різних культур репрезентантів. Вона виділила три рівні моральної соціалізації жінки: орієнтація на індивідуальне виживання; прийняття відповідальності за інших; вибір між відповідальністю перед собою та перед іншими¹².

Концепція К.Галліган вийшла за рамки фемінізму і стала загальною, оформившись у етику піклування (етику турботи) (англ. care), яка спирається на гендерну ідентичність, маскуліність або фемінність незалежно від статі людини. Згідно цієї концепції можна виділити два моральних вектора: орієнтація на дотримання норм, правил (маскулінний тип) та орієнтація на турботу і прийняття відповідальності (фемінний тип).

¹² Галліган К. Иным голосом: психолог.теория и развитие женщин // Этическая мысль: Науч. публ. чтения 1991 / Общ. Ред. А.А.Гусейнова. – М.: Республика. – 1992.

Серед авторів концепції *етики доброчинності* в першу чергу називають ім'я Елеседа Макінтайра, шотландця за походженням, який написав ряд праць у цій галузі, і зокрема відомий твір «Після чесноти» (1981, український переклад 2002). Долаючи кризу сучасної моральної філософії, він вибудовує свої міркування не на загальних законах суспільного розвитку (марксистських) і не на канонічних чеснотах, притаманних релігійним віруванням і практикам, а на зовсім інших етичних засадах. За Макінтайром, складовими етики доброчинності виступають « історія, філософська історія та традиція, як живий рух історичного змісту, що охоплює неперервність існуючих конфліктів, перебуває в постійному діалозі із власним першоджерелом»¹³.

Для формування концептуальних засад етики доброчинності автор звертається до античної й середньовічної спадщини, до Арістотелевої етики, відмовляється від «етики закону», тобто норми для всіх на користь етики доброчинності, до якої долучає великодушність, мужність, дружбу, привітність, сміливість, чесність, справедливість, правдивість і т. ін. Для розвитку таких чеснот, вважає Е. Макінтайр, потрібне вправлення, практики у «творенні й утвердженні локальних форм соціальності – невеликих місцевих громад, шкіл, шпиталів, парафій».¹⁴

Етику доброчинності розвивають сьогодні, крім Е. Макінтайра, П.Гіч, Ф. Фут, М. Слоут та інші, вона має різні версії, різну аргументацію, є впливовою течією у сучасному постмодерністському філософствуванні.

Етика автентичності та її автор – канадський філософ Чальз Тейлор також звертається до витоків і традицій як антитези сучасних глобалізаційних процесів, з одного боку, а з іншого - захищає граничну автономність та індивідуалізацію суспільства, його фрагментацію, зосередженість на приватному житті, що попереджує розповсюдження інструментального мислення, панування технологій.

¹³ Малахов В. Що ж там, за чеснотою? Післямова до книги: Е. Макінтайр. Після чесноти. Київ: Дух і літера. -2002. – С.417.

¹⁴ Там само. С.422.

Запобігти такому стану речей може концепція самоусвідомлення, самовираження людини, прислухання її до самої себе. «Висловлюючи самобутність, - стверджує філософ, - я також визначаю самого себе. Я реалізую потенціал, що належить виключно мені. Саме ця ідея лежить в основі сучасного ідеалу автентичності і мети здійснення себе або самореалізації, у якій він, зазвичай, втілюється».¹⁵ Автентичність у цій концепції пов'язується з ідентичністю і має сенс лише там, де є вагомий «інший», тобто у спільноті, яка і формує кожен окрему особистість. Етика автентичності спрямована на багатокультурність, різноманітність, громадянське суспільство, комунітаризм.

В останні роки розробляються також концепції моральності, які беруть за основу саме культурні особливості у виборі моральних орієнтацій. Так, ці концепції стверджують, що у представників колективістичних культур (наприклад, Китаю) виявляються більші орієнтації на турботу, а індивідуалістичних культур (наприклад, Англія) – орієнтація на слідування нормам і правилам¹⁶.

Ставлення до морального виховання у зарубіжній освіті.

Окресливши ці загальні тенденції, звернемося до більш конкретного рівня – до морального розвитку, моральної соціалізації особистості, що відбувається у певних інститутах, найважливішими з яких виступають сім'я і школа. Саме там концепції моральної соціалізації набувають прикладного характеру, цілеспрямовано відбиваючи і специфіку розвитку дитини засобами освіти, і, власне, морального розвитку самої особистості.

За радянських часів ми не знали зарубіжної школи взагалі й моральне виховання у ній школярів формувалося зокрема через загальнодотримувану офіційну точку зору: у «буржуазній» школі виховують «сліпих і покірливих виконавців», робітників (початкова, народна школа) і керівників, лідерів (середня школа) з відповідною мораллю. Така установка проіснувала аж до початку 1980-х років, коли, продовжуючи критику «буржуазної» школи

¹⁵ Тейлор Ч. Етика автентичності. – Київ: Дух і літера. – 2013. – С.30.

¹⁶ Див.: Психология нравственности. – С. 59.

стосовно морального виховання, радянські педагоги почали помічати й деякі позитивні тенденції, які, втім, носили частковий і вибірковий характер, стосувалися лише педагогів, що були комуністами, або співчували їм¹⁷.

За незалежної Української держави, в її перше десятиліття докорінно змінилася парадигма досліджень зарубіжної школи взагалі і морального виховання зокрема. Від тотальної критики «буржуазної» педагогіки і школи науковці перейшли до позитивної оцінки, наголошуючи на їх взірцевості порівняно з радянською і українською зокрема. Зараз усталюється більш об'єктивний підхід, але в цілому зберігається тенденція, що ми маємо обов'язково у них вчитися, але, як правило, це в достатній мірі науково не обґрунтовується й не вмотивовується.

Аналіз назв закордированих тем дисертаційних досліджень із зарубіжної педагогіки показує, що українські науковці, значно збільшивши й розширивши тематику й проблематику, не часто звертаються до висвітлення проблем морального виховання у зарубіжній освіті. Проте вони є і наявність цих праць, а також аналіз відповідної літератури (переважно у Інтернеті), дає можливість здійснити такі узагальнені висновки щодо предмета, що нас цікавить.

Увесь комплекс цих праць свідчить, що в останнє десятиліття, на відміну від попередніх років, зарубіжна шкільна педагогіка приділяє значно більше уваги моральному вихованню дітей і молоді, але, звичайно, у свій спосіб, і тут ми спостерігаємо як залежність від традицій, так і вплив соціально-економічних зрушень і процесів, які провокують зміни у ставленні і сприйнятті «нової моральності», нових складових моральності, що з'являються досить стрімко.

Зарубіжна школа сьогодні звертає пильну увагу до питань моральності, морального виховання, що можна класифікувати як новітню тенденцію. Адже дотепер для зарубіжної освіти не було характерним надання виключно важливого значення вихованню взагалі і моральному зокрема, оскільки тут вона виступала рівноправним партнером сім'ї, на яку у цій царині покладалося значно більше відповідальності і зобов'язань, ніж освіті. Сім'я і сьогодні

¹⁷ Див.: Очерки истории школы и педагогики за рубежом (1879-1939). Под ред. К.И.Салимовой. – М.: Педагогика. – 1982. – 160 с.

залишається головним каналом впливу на дітей, і цей вплив носить не лише виховний характер, а й закріплений законодавчо.

До сім'ї долучається і церква, різні релігійні організації, які виконують безпосередні виховні функції, особливо коли це стосується виховання морально-етичних якостей. Майже в усіх країнах Європи традиційно зберігається релігійна освіта як окремий предмет початкової і середньої ланки освіти (Ірландія, Данія, Швеція, Великобританія), або переважно як конфесійне навчання, або як предмет, що надає знання про релігію/релігії, предмет гуманітарного циклу (Франція, Бельгія, Швейцарія)¹⁸. Крім школи, дітей до релігійної моральності долучають і недільні школи при церквах і монастирях, приватних школах тощо.

Отже, виховною роботою займається громадськість, усе громадянське суспільство, яке через різні громадські організації, політичні партії, поряд із школою і сім'єю безпосередньо опікуються моральним вихованням. Вони ініціюють волонтерську і філантропічну діяльність учнів і студентів при лікарнях, будинках для людей похилого віку, в спеціальних дитячих закладах тощо¹⁹.

Але цим не вичерпується моральне виховання - школа, навчальні заклади через зміст освіти, а саме через збільшення обсягу суспільно-політичних дисциплін (наприклад, як от: «Практичне право», «Навчаємося демократії»; «Демократія в школі»; «Громадянознавство») формують великою мірою моральну свідомість і моральну поведінку дітей.

Що стосується США, то в цілому тут сьогодні прослідковуються аналогічні тенденції, але вони носять більш виражений проектний і узагальнений вигляд. Засадничий виховний проект у США носить назву «Головне – характер!»(Character counts!). Він охоплює усі вікові групи дітей

¹⁸ Див. про це: Куик Э., Йенсен Р., Лэнкшир Д., ле Манна Э., Шнайдер П. (ред.). Религиозное образование в школах Европы. Ситуации и тенденции. – Киев: Дух и литера. – 2013. – 416 с.

¹⁹ Див. про це: Денисова Е.П. Взаимодействие учителей и родителей в нравственном воспитании учащихся в начальной школе Великобритании: Дис. на соиск.уч.ст. канд.пед.наук. – М., 2004. – 135 с.

(від 4 років) і націлений на виховання моральної культури, здатності приймати моральні рішення, формувати моральну суспільну поведінку. Його основою є загальнолюдські цінності, він охоплює усю урочну і позаурочну діяльність школярів, виступає суспільною, а не лише педагогічною метою. Під вихованням характеру розуміється розвиток у дитини критичного мислення і взагалі її когнітивний розвиток, навчання життєвим і моральним навичкам і відповідної поведінки, умінь вирішувати конфлікти, вільний розвиток (відсутність пригноблення, залякування, долучення до традицій і сприйняття нового, перспективного, толерантність і терпимість до іншого).

Цей проект передбачає формування «шість стовпів характеру» - надійність, повага, відповідальність, справедливість, турботливість, громадянськість²⁰.

Як бачимо, проблема виховання моральності в зарубіжній школі підіймається і розв'язується великою мірою як соціальна, суспільна проблема, а не лише як освітня.

Тепер поцікавимося тим, через які інструментальні побудови реалізуються теорії морального виховання, про які йшлося вище. Їх можна поділити за трьома напрямками: перший з них – *соціально-орієнтований*, який розбудовує навчально - виховний простір як мотиваційну сферу діяльності індивіда, розглядає поведінку як похідну від соціальних умов, враховуючи при цьому й особливості дитини.

Наступна концепція, що лежить в основі морально-виховної діяльності зарубіжної освіти, – *нейропсихологічна*, що спирається на когнітивну психологію і своїми коренями занурюється у біхевіоризм, за яких виховання вибудовується як привчання (стимул-реакція-підкріплення). У інтерпретації сьогоднішніх дослідників детермінантами когнітивного (і серед них морального розвитку) індивіда виступають також спадковість і середовище, сім'я, соціально-культурний контекст.

²⁰ Див.: Education.stateuniversity.com/page/2246/Moral_Education.html.

Сьогодні великого поширення набуває третій напрям – *еволюційна психологія*, де людина, людська спільнота розглядається як продовження еволюції живої природи, її продукт. Вона розглядає поведінку дитини/людини як поступову адаптацію до різних соціальних контекстів у поєднанні генетики та нейротрансмісії, несвідомих (підсвідомих) й свідомих процесів адаптації мозку до соціуму. Велика роль тут відводиться соціальним і когнітивним факторам. Еволюційна психологія вивчає дитячі страхи, прояв різних емоцій, емоційну стабільність, гендерні відмінності, гендерні стереотипи, ігри, колективістські прояви, індивідуальні відмінності²¹.

Моральні настанови й взірці, які пропонуються для виховання дітей, – в сім'ї, освіті, суспільстві, – мають еволюційний характер, поступово змінюючись з роками, десятиліттями, але сьогодні в силу різних і в тому числі духовних зсувів, через міграційні, економічні, глобалізаційні процеси вони набувають розширеного, прискореного і часто непередбачуваного характеру. Ці міркування про зарубіжні тенденції і практики мають особливе місце у нашому розумінні розвитку відповідної проблематики у нашій країні.

Український вимір проблеми.

Переходячи до українських реалій, зазначу, в останній час в нашій країні відбулося стільки подій державного, європейського і навіть всесвітнього значення, не кажучи вже про трансформації особистісного виміру, які самим фактом своєї появи спонукають до перегляду і переоцінки усіх думок і тверджень ціннісного характеру, що побутували і розвивалися до цих доленосних подій. Стрижневе місце у них посіли ідеї моральності, людської гідності, захист європейських цінностей – справедливості, чесності, правдивості, які проросли, серед іншого, і з тих зерен, які посіяли наша освіта, виховання впродовж усіх років нашої незалежності.

Незалежність країни пов'язана з докорінними трансформаційними змінами в суспільстві, коли переглядалася державна освітня і виховна стратегія, створювалися нові освітньо-виховні проекти і програми, що мали відповідати

²¹ Див.: Денисова Е.П. Цит. праця.

новим перспективам. Після 1991 року спостерігаємо лавиноподібне «виверження» найрізноманітніших засад, концепцій, програм, які створювалися як ініціативно (окремими особами, групами, громадськими об'єднаннями), так і державними органами – Міністерством освіти і науки, Академією педагогічних наук тощо. Їх загальна кількість величезна, тут же зупинимося на тих, що пов'язані з вихованням. Їх також чимало і вони стосуються переважно таких напрямів виховання як громадянське, патріотичне, духовне, моральне.

Чому саме ці напрями? Можливо тому, що в нових умовах вони набували нового напрямку і змісту? Можливо тому, що ідеологічна складова посідає в них значне місце? А, може, й тому, патріотично-національне виховання, як і духовно-моральне, було омріяним ідеалом багатьох поколінь українців?

Ці концепції, проекти та програми в своїй більшості залишилися на папері через зміни напрямів державної політики в галузі виховання дітей та молоді. Спочатку, у 1991 році отримала поширення, була загальноновизнаною концепція неутручання ідеології, політики у виховну справу, певна нейтральність виховання, автономний розвиток освіти, опертя на загальнолюдські, гуманістичні цінності, як реакція на засилля ідеології за радянських часів. Ця тенденція поступово зміщувалася у бік розбудови виховного процесу на національному ґрунті. Потім прийшли роки надмірної героїзації, міфологізації минулого, розвивалася ідея етнічної моральності, ідеалізація селянського побуту, що виглядало в цілому як відкидання України у кінець XIX століття. Зовсім недавно, перед Майданом, було здійснено намір привести в освіту і виховання неорадянський канон – відбувалася глорифікація радянських героїв, трудових звитяг радянського часу, планувалися масштабні проекти й програми (наприклад, проект Концепції загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання населення на 2013-2017 роки), які носять ознаки неорадянського, неоконсервативного підходу.

Відтак, сьогодні бачимо в концептуалізації моральності різні контексти, сполучення, конфігурації з директивно-офіційних уявлень про моральне виховання, закріплених у відповідних законах, концепціях, програмах, орієнтирах. Вони в принципі реконструктивні, хоча й певною мірою оновлені.

Їхня присутність у суспільному житті, світоглядних установках, поведінці, що похідні від моральності, вважаю, досить незначна.

Сьогодні також питання морального, патріотичного виховання дітей та молоді винесені подіями і суспільством на передній план, їх розробка це вимога часу і найперша суспільна потреба. Їх нинішня особливість така, що концептуальні ідеї мають поєднати європеоцентричність, пов'язану з цивілізаційним вибором, з непереборним потягом українців до традиціоналістичних національно-культурних й почасти етнологічних засад.

Паралельно із загальними процесами, на нижчих шарах, впродовж усіх цих років відбувалися і поступово відбуваються ініціативні, самодіяльні зрушення щодо моральності, які носять автономний характер, вони спровоковані відкритістю світу, міжособистісною комунікацією, доступністю інформації, розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, можливостями подорожувати, бачити світ, пізнавати його хоча б через екрани моніторів. Саме вони, разом із зміною поколінь, розсовують, пропонують нові межі моральних норм і установок, корелюють їх у відповідності до нових ситуацій, реалій, об'єднують людей, формують нові моральні практики і стилі, цінності відкритого суспільства. Вони, на нашу думку, перевершують, обганяють офіційні стилі й практики й іманентно змінюють їх. Про це говорять і результати світового дослідження цінностей, надані відомим українським істориком Ярославом Грицаком.²²

Наступний концептуальний контекст, який присутній у суспільному просторі, – це релігійна моральність, яка поступово перетворюється у мейнстрімну, стає все більш визнаною, всіляко підтримуваною державою і суспільством і не лише має тенденцію злитися з державницькою ідеологією, а й виявляла до останнього часу ознаки православного фундаменталізму, які, на думку сучасних авторів, полягають у відшуканні зовнішніх (НАТО, Захід) і внутрішніх (сексменшини, феміністки, атеїсти, опозиціонери) ворогів,

²² Див. про це: Ярослав Грицак. І знову про цінності // obozrevatel.com/blog/1025-znovu-pro-tsinnisti.html.

прищепленні сприйняття духовності виключно як сфери релігії і надання церкві першорядного значення у вихованні дітей та молоді.²³

Майдан, герої й трагічні події, безпосередня участь у них представників різних релігій і конфесій на боці «добра» змінили у багатьох погляди на роль і значення релігії у суспільному поступі. Змінилася і сама церква, яка перебуває у реформаційному пошуку подальших шляхів свого розвитку, і в цьому велика заслуга суспільства, людей, молоді, кожного громадянина України.

Але поза цими процесами, крім віри в Бога, християнський світогляд включає моральні цінності, як релігійні так і ті, які можна класифікувати як загальнолюдські (справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довір'я, любов, самовідданість, милосердя, повага до людей, терпимість, жертвність, скромність тощо). Зазначимо що ця мораль носить індивідуалізований характер, звертається до особистості.

Досить репрезентативно у нашому суспільному житті представлений концепт цінностей, яку можна класифікувати як антицінності – ті самі, перелічені вище, але цінності з негативним, від'ємним змістом (справедливість – несправедливість, правдивість – брехня, щирість – лукавство, вірність – зрада, довіра – недовіра, любов – ненависть, повага – зневага, милосердя – жорстокість тощо). Зазначимо, що у повсякденному бутті вони не осуджуються суспільством, уже узвичаєні, стали певною нормою життя.

До цих антицінностей входить ще одна характеристика – на їх основі формується, можна сказати, станова мораль (цінності олігархів, цінності середнього класу, цінності бідних), а також різноманітних страт і угруповань за професійними ознаками (медики, педагоги, державні службовці, політичні діячі), регіональні особливості (Схід - Захід). Існує також велика варіативність особистісних преференцій і уподобань.

Освітньо-виховні реалії крізь призму моральності.

²³ Див.: Ємельянов В. П'ять кроків до православного фундаменталізму // Коментарі. – 2012. - № 35(323). – 14 вересня.

Освіта перебуває на перехресті (або на передньому плані) усіх цих віянь і тенденцій, місцем, яке, як пилосос, усотує все те, що можна умовно назвати і «хороше», і «погане». Якщо 25 років назад учителі й школа вибухнули інноваційними проектами, різноманітними ідеями, часто навіть полярними щодо морального виховання, то сьогодні спостерігаємо консервацію цих процесів, роботу у тому річищі, яке було відшукане і може й з боями відбите два десятиліття тому назад. Школа більше керується розпорядженнями й рекомендаціями Міністерства освіти, але також і тих релігійних церков, общин, які вже укорінилися у тому чи іншому навчальному закладі й виступають останньою моральною інстанцією для педагогічного колективу, учнів і батьків цього закладу.

За останні десятиліття також змінилася виховна картина школи – центр ваги перенісся на навчальний процес, його виховуючий характер, де предмети гуманітарного циклу знову почали повертатися до своїх ідеологічних функцій. Виховна складова у позаурочний час (як загальна тенденція), суттєво зменшилася, вона переважно почала покладатися на позашкільну освіту, яка, в свою чергу видозмінилася, своїм головним завданням почала вбачати *освіту* дітей, а не *загальний розвиток і виховання*. Це призвело до того, що деякі напрями виховання, що традиційно належали до радянської парадигми, не перейшли в пострадянську, сучасну, за виключенням відповідних уроків, і то не скрізь, але і досі присутні в офіційній риторичі і науці – трудове, політехнічне, колективне.

Ще одну тенденцію хотілося б відзначити – залежність напряму і змісту морального виховання від регіональних особливостей (Захід - Схід), від яких залежить концептуальне наповнення виховного процесу, парадигм, які не лише не співпадають, а й яких суперечать одна одній. Поді останнього часу показали, які різючі відмінності продемонструвала молодь різних регіонів України: Заходу, Центру, Криму, Сходу, Півдня. Якщо взяти до уваги, що всі вони вчилися за однаковими шкільними та й вузівськими програмами, то що тоді виступає чинниками виховного процесу – соціальне середовище, вплив ЗМІ та Інтернету, мікросоціокультурні й політико-ідеологічні процеси, молодіжна

субкультура та специфіка її змістового наповнення чи усі разом? На такі питання немає однозначних відповідей, але ми повинні їх вичленяти, озвучувати й намагатися віднаходити відповіді.

Наступна тенденція, яку спостерігаємо сьогодні – це те, що школа, навчальні заклади, особливо елітарні, все більше перетворюються у замкнені, відокремлені від соціуму структури, великою мірою замкнені на собі, зі своїми правилами, кодами, зі своєю мораллю, а відтак діти не змішуються із соціальним середовищем, дорослими і не вчаться життю у безпосередньому контакті з ним. Сьогодні, через систему тестування, школярі в більшій мірі, ніж будь-коли, лише готуються стати дорослими, безальтернативно студентами, тобто знову до нового, специфічного середовища, продовжують свою підготовку до життя, яка тягнеться ще 5 років. До останнього часу ці процеси були характерними для міської школи, але зараз у них і сільська школа, коли діти вчаться у другому селі, через шкільний автобус стають відчуженими від свого природного середовища, та й від школи, де навчаються, бо вони – приїжджі. Ці тенденції малодосліджені, хоча й набувають все більш поширеного характеру.

Мораль у пострадянському вимірі.

Які ж ідеї живлять практику морального виховання, з яких джерел вона черпає ідеї та думки? Як видається, для аргументації і індивідуальних (власне обраних), і обов'язкових (рекомендованих) моральних уподобань і цінностей практики звертаються до філософських (в даному разі – до етики як науки про моральні цінності й норми) засад. Але і ця наука вустами одного з відомих російських фахівців А.А. Гусейнова говорить що етика як наука сьогодні перестає відігравати помітну роль у суспільстві. Він зазначає, що незважаючи на критику моралі, яка існує в суспільстві, моральна риторика, моральне проповідництво посилюється (через учителів, батьків, церкву, державних мужів), але все це відбувається поза наукою. Сьогодні, стверджує філософ, «сучасне складно організоване деперсоналізоване суспільство характеризується тим, що сукупність професійно-ділових якостей індивідів, що визначає їхню поведінку як соціальних одиниць, мало залежить від їх особистісних моральних

доброчинностей... Зони особистісної присутності, де вирішальне значення має те, що можна назвати моральною вихованістю, стає все менш значущою». Далі, він зазначає, що сьогодні етика існує у вигляді канону, абсолюту а її критики, антинорми: «Ці дві крайнощі взагалі, насичують одна одну, сходяться між собою: якщо мораль абсолютна, то звідси неминуче випливає, що будь-яке моральне твердження буде відносним, ситуативним і в цьому сенсі хибним; якщо ж, з іншого боку, немає жодних зобов'язуючих визначень моралі, то будь-яке моральне рішення буде мати для того, хто його приймає, абсолютний сенс»²⁴. Виходячи з таких міркувань, А.А. Гусейнов ставить питання про те, чи не є «класична етика, представлена у працях, підручниках, етикою вчорашнього дня?».

Нині на часі наукове обґрунтування моральних явищ, які народжуються в суспільній комунікації. Наприклад, той же автор звернувся до розгляду толерантності як моральної якості особистості, яка нині, може, є найбільш затребуваною суспільством. Він класифікує її як «терпиме ставлення індивіда до відмінностей, які ним самим оцінюються негативно.... за відсутності установки на їх зняття, переборення.... Вона була осмислена й узагальнена філософами в якості сучасної форми гуманізму і моральної достойної поведінки.... Можна сказати, що толерантність стала головним етичним досягненням новоєвропейської культури, її внеском у загальнолюдську моральність»²⁵.

Таке розуміння толерантності поширюється не лише на індивідуальний рівень, а на цілі суспільства, держави, які прагнуть спільної для усіх громадянської ідентичності, яка має бути покладена «на систему державної освіти та засоби масової інформації. І саме вони мусять доводити до громадськості інтереси толерантності як безумовного принципу поведінки»²⁶.

²⁴ Гусейнов А.А. Этика и мораль в современном мире // http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2001/guseynok_ethics.htm

²⁵ Гусейнов А.А. Толерантность и диалог культур // Диалог культур и партнерство цивилизаций: IXМежд. Лихачевские науч.чтения, 14-15 мая 2009 г. СПб., 2009. – С.65-66.

²⁶ Кремень В. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації // День, 2011. – 11 березня.

Отже, відзначивши кризу класичної етики в останні десятиліття, спровоковану в першу чергу змінами в суспільстві, глобалізаційними процесами, їх динамічністю й плинністю, непередбачуваністю, вчені тим самим констатують, що етика як наука, що вивчає мораль та моральність, а також являє собою систему моральних норм і цінностей, характерних для певної культури, зазнає останнім часом значних модифікацій і змін, збагачується новими темами, новаційними та реноваційними сюжетами.

Концептуальні підходи.

Ці теми, хоча й малообговорювані у суспільстві, так чи інакше потрапляють в поле зору педагогів, учителів, дітей, батьків, які педагогізують їх через відповідні шляхи, засоби й методи. Присвоєнням етичних норм і правил молодшим поколінням відбувається за різних підходів, які мають свої категоріальні координати. Сучасні російські науковці вирізняють такі: *формувальний* (біохевіористський), лінійний, що пропонує поведінкову модель: «показати взірець», «прояснити», «вправляти»; *культурологічний*, педоцентричний по своїй суті, який не вповні підтримує ідею про необхідність спеціально організованого виховного процесу; *синергетичний*, відкритий і не лінійний, підпорядкований випадковостям, невизначеності, стрибкоподібним ситуаціям; *соціалізуючий*, що є багатовимірною і відкритою соціальною системою, на яку впливають різні соціуми, а вирішальну роль відіграє особистісне самовизначення дитини; *герменевтичний* як звернення до психічного досвіду суб'єкту, його внутрішнього світу, який проявляється у переживанні, рефлексії, підводить до діалогічності, до виховуючого розуміння дитини, її переживань і вчинків; *аксіологічний* (ціннісний) як процес засвоєння цінностей, їх інтеріоризації, що відбувається поступово, за певними етапами; *антропологічний* (гуманістичний, рефлексивний), який підходить до дитини цілісно, системно, ставить за мету розвиток індивідуальності через природовідповідні, ненасильницькі методи впливу; *психотерапевтичний* (арт-

терапевтичний) як надання допомоги дітям, що потрапили в проблемну ситуацію²⁷.

Українські дослідники, на жаль, не зверталися до такого аналізу. Маємо лише нашу статтю 1997 року, в якій на основі аналізу зарубіжних праць²⁸ подано такі напрями: *персоналістичні* (гуманістичні, ліберальні, не директивні, органічні, пульсаційні, вільні, відкриті), які спираються на свободу й автономність особистості, її внутрішні потенції; *академічні* (традиціоналістські, класичні, загальні), де головним виступає зміст навчання, спрямований на формування загальної культури, критичного мислення, демократичні цінності й громадянську відповідальність; *соціальні концепції*, що відштовхуються від тези про підготовку дітей до життя у соціумі, подоланні нерівності між людьми, збереженні довкілля; *спіритуалістичні* (метафізичні, трансцендентні), де релігія і східна філософія та їх цінності виступають основою виховання; *соціокогнітивні*, що вибудовують виховні стратегії на соціальних і особливо культурних чинниках формування дитини, колективу, групи; *психологічні* теорії, які надають процесу пізнання (мислення, аналізу), формуванню понять, образів, провідне місце у вихованні дітей; *інструментальні* (техносистемні), що зосереджені на технологічному (комунікативному, інформатизованому) підході до організації навчально-виховного процесу, досліджують взаємодію людини і машини, дитини і комп'ютера²⁹.

Якщо етика ставить своїм завданням висунення і тлумачення, що є моральним, а що – аморальним, то вивченням особистості, механізмів формування моральних уявлень, мотивів і загалом свідомості займається психологія, яка вивчає особистість дитини/колективу і говорить нам про те, на що треба впливати, щоб добитися результату.

²⁷ Див про це: Н.Ф.Голованова. Подходы к воспитанию в современной отечественной педагогике // Педагогика. – 2007. - № 10. – С. 38-47.

²⁸ (Theories contemporaines de l'education. – Lion, Chronique Sociale. – 1993.—234 p.)

²⁹ Сухомлинська О.В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні // Педагогіка і психологія. – 1997. - № 4. – С. 109-125.

Психологія має значно розгалужену спеціалізацію, включаючи і педагогічну, вікову, диференційну психологію, а також психологію виховання. Нас в цьому контексті найбільше цікавить психологія виховання, яка розробляє психологічні засади виховання, різні прояви поведінки дітей, пов'язані із вихованням, вивчає психологічні особливості дитини, велику увагу приділяє її моральному розвитку, психічному здоров'ю.

Не дивлячись на розширення предметного поля педагогіки, появу різних напрямів і концептуалізацій, сьогодні відчутна гостра потреба у психології виховання, яка має лежати в основі педагогічно-методичної аргументації. Але вона майже не присутня у сучасному науково-пошуковому просторі, крім праць І.Д.Беха, частково М.Й. Боришевського.

Щодо праць І.Д.Беха, то вони, на мій погляд, можуть розцінюватися як психолого-педагогічні. Він всебічно розглядає виховання особистості як культурно-історичний розвиток вищих психічних функцій, як сходження особистості до духовно-моральної культури людства через відповідну суб'єкт-суб'єктну взаємодію³⁰. В своїх працях учений описує дуже широку палітру виховних станів дитини: слухняність, «звинувачення», «пригадування», стійкість, почуття сорому, незадоволення і невдоволеність, подяка, розпач, обіцянка та відмова, моральна мужність, духовний помисел, підкорення, віра, таке інше.

Вчений вважає, що психолог має справу з свідомістю, її потрібно описати, а не шукати причин, чому це так. Душевне життя, стани дитини педагог, дорослий осягає, уявляє їхній сенс і своєю волею і майстерністю спонукає до зміни, застосовуючи великою мірою індивідуальний вплив і тим самим спрямовує особистість на саморозвиток і самовдосконалення.

Серед інших психологічних досліджень, які присутні на дослідницькому полі й певною мірою впливають на розбудову виховних процесів в українських

³⁰ Див.: Бех І.Д. Виховання особистості: сходження до духовності. – К.»Либідь». – 2006. – 272 с.; Бех І.Д. Виховання особистості: підручник для студ.вищих нав.закл. – К., Либідь. – 2008. – 848 с.; І.Д.Бех. Психологічні джерела виховної майстерності. – К., «Академвидав». – 2009. – 246 с.

освітніх закладах, можна назвати праці М.Й.Боришевського, який займається самоактивністю та суб'єктивним розвитком особистості, саморегуляцію поведінки школярів. В останні роки він приділяє значну увагу психологічним механізмам розвитку національної самосвідомості особистості, її громадянського становлення³¹.

Напрямок, у якому відбуваються дослідження цього науковця, - це психологія особистості, яка у вітчизняній історії психології бере свій початок від Г.С.Костюка, П.Р.Чамати, але уже з новими акцентами на внутрішній, духовний світ дитини, її свідоме й несвідоме. Водночас дослідження цього автора та їх результати не широко представлені у проблемному полі педагогічної науки.

Питання морально-етичної проблематики знаходяться і в полі зору науковців Інституту проблем виховання НАПН України. В його структурі працює лабораторія морального виховання, очолювана К.І.Чорною, кандидатом педагогічних наук, фахівцем у цій царині. Сфера її та колективу співробітників інтересів – це актуалізація і розв'язання широкого кола питань, що входить до сфери морального, а саме: національного, патріотичного, громадянського виховання школярів, а також низки часткових питань – виховання почуття гідності тощо. Лабораторія, як і увесь інститут, проводить широку експериментальну роботу в багатьох регіонах України, регулярно видає методичну літературу на допомогу вчителів, вихователів.

Стосовно концептуальних підходів, теоретичних засад та підходів науковців інституту до моральної проблематики, то їх наукові розробки великою мірою спираються на ідеї та положення, що їх висуває та обґрунтовує Іван Дмитрович Бех. Вони відштовхуються також від праць сучасних і почасти радянського періоду російських (у великій мірі) або зарубіжних (значно менше) психологів і філософів. Так, останні матеріали науково-практичної конференції Інституту, присвяченої результатам виконання тематики за 2013 рік, свідчать,

³¹ Див.: Боришевський М.Й. Розвиток громадянської спрямованості особистості у юнацькому віці. – К.: Пед.думка. – 2007. – 186 с.; Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктивності до вершин духовності. – К. Академвидав. – 2012. – 416 с.

що великою мірою науковці віддають перевагу змістовому і методичному наповненню, шукають власні шляхи, форми, засоби і методи і в меншій мірі заглиблюються у концептуальне наповнення, аргументують власну методологію пошуків.³²

Отже, щодо концептуальної діяльності, зазначимо, що науковці поділяють погляди один одного і створюють свій інтелектуальний продукт у полі вироблених цією інституцією установок при визначальному впливі її керівника і лідера. В цілому це антропоцентричні (дитиноцентричні) особистісно орієнтовані концепції, які сьогодні класифікуються педагогічним співтовариством як гуманістичні, що своїм корінням занурені у ідеї «педагогіки співробітництва» кінця 80-х – початку 90-х років. До них були долучені й висунуті на передній план ідеї національного виховання (патріотичного, громадянського), україноцентричні й українофільські по своїй суті, що спираються на етнографічні, краєзнавчі засади, що залучають до цього процесу історію України, українську літературу; в останні роки відчутні також релігійні мотиви. Такий підхід свідчить про рух від ліберально-демократичної парадигми на правоконсервативну, державницьку. Ці тенденції є короткочасними, рефлексивними, нестійкими, вони відповідають на актуальні політико-ідеологічні, а не педагогічні запити, і ми не можемо сьогодні оцінити їхні результати і наслідки.

Таким чином, за наявності позитивної тенденції до розробки і застосування різних виховних практик, технологій морального виховання дітей, про що ми вже зазначали³³, психологічних теорій, які б аргументували ці різні практики, не вистачає, їх замало. Крім того, відбувається змішування педагогічного й власне психологічного підходів, в якому простежуються дві крайнощі: одна з них та, що психологія виховання – це «дуже висока» теорія, і

³² Див.: Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал. Матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України (за 2013 рік). Випуск 4. Івано-Франківськ: «НАІР». – 2014. – 416 с.

³³ Див.: Сухомлинська О.В. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України // Шлях освіти. – 1998. - № 3. – С. 2-5.

її автор не повинен «опускатися» до педагогічного процесу, роз'яснювати щось – хай самі педагоги вишукують те, що їм потрібно. Іншою крайністю є розгляд психологічної науки як прямої й безпосередньої «сфери обслуговування» педагогіки, певною мірою підміну психології педагогікою. При всьому цьому в сучасному дослідницькому полі відчувається і певна прогалина і значний попит не лише на обґрунтування педагогічних практик морального виховання, а й на розвиток ідей психології виховання як окремого напрямку.

Про психологію виховання.

І тут наші погляди знову звертаються до праць російських вчених, які розглядають цю проблематику і праці яких ми і сьогодні продовжуємо розглядати як спільне надбання. Адже і в період самостійного розвитку української науки, про що вже зазначено трохи вище, ми не випускаємо з поля зору таких дослідників як О.Г.Асмолов, К.О.Абульханова-Славська, І.О.Зимня, В.С.Мухіна, А.В.Мудрик, В.П.Зінченко, В.І.Слободчиков та інших, праці яких пов'язані із різними аспектами розвитку і виховання особистості, в тому числі й морального, тобто з психологією виховання.

В цих обставинах, ми звернули увагу на останні дослідження російських вчених, особливо на два монографічні дослідження: «Психология нравственности», що вийшла в 2010 р. у видавництві Інституту психології РАН під рубрикою «Психология социальных явлений», та книга «Проблемы нравственной и этической психологии в современной России», що вийшла у 2011 р. у серії «Труды Института психологии РАН». У них представлені не тільки психологія моральності як нова галузь психологічної науки, що стрімко розвивається, моральна психологія, а й широкий спектр психологічних проблем, пов'язаних з цією тематикою: моральні проблеми професійної діяльності, психологічні аспекти моральної регуляції економічної поведінки, дослідження морального стану сучасного російського суспільства тощо. Автори цих монографій – співробітники Інституту психології РАН, переважно доктори наук, а також психологи провідних вищих навчальних закладів Росії. Вихід цих книг є помітною подією для усіх, хто цікавиться питаннями моральності, етики, а також виховання. Окремі рубрики та статті, представлені у цих монографіях,

започатковуюють, а також розкривають перспективу розвитку нової науки – психології моральності (або моральної, етичної психології), спираючись при цьому на існуючі концепції і підходи до морально-етичної проблематики, а також висуваючи свої власні, вибудовують своє розуміння психологічних механізмів підтримки моральності у сучасному суспільстві, а також надають результати своїх експериментальних досліджень з розглядуваної проблематики.

Кожна з двох книг маркує себе як одну із перших спроб узагальнити праці, присвячені новій галузі психологічної науки, назва якої ще чітко не зафіксована – її називають моральна психологія, психологія моральності, етична психологія, морально-етична психологія, психологія духовності. В її основі лежать «моральні закони - ... закони організації життя в багатьох її проявах – фізичних, душевних і духовних. Причому провідним тут виступає духовний рівень. ... Завдання моральної психології полягає в тому, щоб досліджувати процеси, що відбуваються на усіх рівнях функціонування людини при виконанні або порушенні морального закону, прослідкувати шлях від думки до дії, з тим щоб допомогти сучасній людині в складних життєвих обставинах, які вона часто-густо і вибудовує всією історією свого морального вибору»³⁴.

Провідною ідеєю авторів, представлених у монографії «Проблемы нравственной и этической психологии в современной России», є концепція про те, що коли релігія, релігійні постулати і канони трансформуються під впливом великих особистісних зусиль і праці індивіда у віру, то лише тоді вони виступають основою моральної, етичної психології, її «моральними заповідями», «моральними законами». «Наукова психологія особистості, - стверджує Л.М.Попов, один із авторів монографії, - все більшою мірою намагається засвоїти величезне психологічне багатство, представлене в релігії, етичних творах класиків, у філософсько-релігійних джерелах»³⁵.

³⁴ Воловикова М.И. Нравственная психология: задачи, методы и современное состояние / В кн.: Проблемы нравственной и этической психологии в современной России. Отв. Ред. М.И.Воловикова. – М.: Из-во «Ин-т психологии РАН». – 2011. – С. 27-28.

³⁵ Там само. – С.47.

Тобто, за великим рахунком, ця нова моральна психологія відсилає нас до традиційних, християнських (чи ширше) релігійних цінностей, які мають через психологічні впливи, зробити людину більш людяною³⁶. При цьому у своїх висновках вчені спираються великою мірою на філософів «ідеалістичного» напрямку кінця XIX – початку XX ст. – В.С.Соловйова, М.О.Бердяєва, І.О.Ільїна, дуже часто цитують С.Л.Рубінштейна, його вислови про різницю між поняттями «етика» і «мораль», розгляд етики з онтологічних позицій, про необхідність поєднання етики і психології.

При розгляді поведінки людини потрібно, вважає Л.М.Попов, показати зовнішні й внутрішні її детермінанти. До зовнішніх він долучає соціальні, групові, індивідуальні норми і цінності культури, субкультури, а до внутрішніх регуляторів – ціннісні орієнтації, установки, систему ціннісних смислів, мотивів, а також психологічні особливості особистості, але не самі по собі, а через прояви етичних характеристик в діяльності людини. «Критерієм оцінюваної поведінки може слугувати рівень людяності вчинку в умовах ситуативного акту. Рівень людяності визначається різницею між проявом доброчинності оцінюваних дій і дій, що оцінюються як порочні (хибні), протирічать існуючим нормам»³⁷ (у жодній з 15 статей, що складають цю монографію, немає такого вимірника як компетентність, яка зараз дуже поширена у дослідженнях з виховання в Україні).

Наступна суттєва відмінність теоретичного плану – якщо українські дослідники ставлять «Я»-концепцію, тобто повагу до себе, на перше місце, а на друге – повагу до інших, то у аналізованій монографії провідною виступає думка про те, що завданням морального розвитку є ставлення до іншого як до самоцінності, а через іншого – і до себе³⁸.

Великого значення ця нова наука надає експерименту, вимірюванню і вимірникам і взагалі оцінює себе великою мірою як прикладна наука,

³⁶ Там само.

³⁷ Попов Л.М. Нравственно-этическая психология: предмет и методы исследования. – В кн.: Проблемы нравственной и этической психологии в современной России. – С.50-51.

³⁸ Купречейно А.Б. Предмет и перспективы психологических исследований нравственности. – Там само. – С. 56-74.

спрямована на діагностування поведінки. І тут вивчення етичних характеристик проводиться за допомогою уже знаних вимірників – тестів, які відомі у психології і педагогіці, причому переважно західного походження (Р.Кеттелла, М.Рокича, Дж.Роттера, К.Томаса та ін.), а також авторських методик з вимірювання певних якостей людинолюбства³⁹. Пропонуються також і якісні методики вимірювання, зокрема методика Л.Кольберга.

З двох книг більшу цікавість і, на наш погляд, більше наукове значення має монографія «Психология нравственности», де подана широка картина розвитку і стану усїєї проблематики у загальноєвропейському, світовому вимірі, куди органічною частиною ввійшов і російський контекст.

Аналізуючи під кутом зору моральності і етики сучасні суспільства, автори констатують кризовий стан, і особливо у російському суспільстві, оцінюючи його як «падіння моральності й моральної деградації», що спонукає до актуалізації, висунення на передній план усього комплексу морально-етичних проблем. У науковців немає готових рецептів, завершених теорій і остаточних висновків – вони перебувають у пошуку, розмірковують, аналізують, висувають гіпотези і перевіряють їх емпіричними дослідженнями.

Російські автори констатують, що в сучасній психологічній науці за відсутності втраченої єдності теоретико-методологічних основ, психологи-дослідники ведуть пошуки психологічних механізмів підтримки моральності у суспільстві у трьох напрямках:

- «Екзистенціально-гуманістична психологія (А.Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл та ін.);
- Християнська релігія і праці вітчизняних філософів початку ХХ ст. (В.С.Соловйов, І.О.Ільїн, М.О. Бердяєв, М.М.Бахтін, М.О.Лоський, Г.І.Гурджієв та ін.);
- Соціобіологія (Д.С.Уїлсон, Р. Доукінс та ін.)»⁴⁰.

³⁹ Л.М.Попов. – С. 51-53.

⁴⁰ И.А. Мироненко. Проблема нравственности в современной российской психологии // В кн.: Психология нравственности / Отв. ред. А.Л.Журавлев, А.В.Юркевич. – М.: Ин-т психологии РАН.- 2010. – С.20.

При цьому відзначається, що перший напрям – екзистенціально-гуманістичний – вибудовує свої позиції на розумінні людини як цілісної природної особи ... із здатністю до усвідомленого і відповідального вибору в різноманітних життєвих ситуаціях і іманентним прагненням до так званих загальнолюдських цінностей, які в руслі даного підходу розглядаються як універсальне мірило моральності. Соціоцентризму (тобто радянській теорії) був «протиставлений антропоцентризм. Ключове слово «self» стало «прапором» нової теорії»⁴¹.

Однак, цей напрям, особливо підкреслюють автори, вже не є пріоритетним у розробці питань психології моральності, бо «більшість російських дослідників зараз звертаються у своєму пошуку моральних орієнтирів до релігійних вчень (в першу чергу до вчення православної церкви) і до російської ідеалістичної духовно-моральної філософії»⁴².

Третій напрям – соціобіологічний – майже не представлений у Росії, але через свою популярність і розробленість на Заході, заслуговує, на думку І.А.Міроненко, на увагу. Через дослідження суспільної поведінки тварин він пояснює соціальну поведінку людини біологічною доцільністю, групового чи родового наслідування.

Ці концепції співіснують на науково-дослідницькому полі російської науки. Вони не вступають в дискусії, а певним чином еkleктично доповнюють одна одну, що неприйнятно, на думку автора, яка при цьому посилається на авторитет Л.С.Виготського. Вона вважає, що «всі три означені напрями пошуку моральних орієнтирів не мають перспективи, тому що не відповідають реальності сучасного полікультурного світу... Світовий розвиток у ХХ і ХХІ ст. уже показав, що наміри нав'язування усьому світові єдиних культурних стандартів – і серед них в першу чергу стандартів морально-етичних оцінок, ідеї глобалізації як всезагального розповсюдження єдиного типу культури – не життєздатні. Слід шукати інші шляхи співіснування і взаємодії культур, які забезпечили б збереження і розвиток кожної з них, можливість інтеграції в

⁴¹ Там само. – С.21.

⁴² Там само.

єдиному контексті людської цивілізації». Напрямом пошуку в цій ситуації може бути базовий для соціальної психології феномен – спілкування, який не має заданих характеристик, але може підтримуватися усіма сторонами⁴³.

Автори книги залишають відкритими такі питання: чи необхідний спеціальний розвиток моральної свідомості і якщо так, то як, у який спосіб це здійснювати, за яких умов, тобто які умови сприятимуть підвищенню рівня морального розвитку (О.О.Гулевич); якими є ціннісні оцінки оточуючого світу у індивідуальній свідомості людини і, відповідно, якими є універсальні ціннісні критерії при наявності різноманітних культурних цінностей, іншими словами, що для кожного і для всіх є «добро» і «зло», «хороше» і «погане», «вище» і «нижче» і як, якими критеріями їх оцінювати (І.О.Ніколаєва); що таке моральні (абсолютні) принципи (зокрема, випадок Канта-Константа) і чи можливе їх застосування без опосередкованих моральних суджень, без врахування інших факторів, в тому числі і моральних? (О.М.Под'яков).

Ці теоретичні й методологічні міркування доповнені науковим аналізом морального стану сучасного російського суспільства (А.В. Юрєвич, Д.В.Ушаков), який класифікується авторами як «випаровування моральності» і називаються 12 (!) причин такого стану, серед яких називається перш за все руйнування системи моральних норм і їх неузгодженість одна з одною, згубний, негативний вплив ЗМІ, а також той факт, що в освітньому процесі проблеми виховання «систематично ігноруються»⁴⁴. Необхідності більш широкого і обов'язкового впровадження виховного процесу в школах і вузах приділяється велика увага як важливій передумові формування просоціальної особистості.

Хотілося б, щоб ці дві монографічні праці, у яких представлено різні точки зору на мету, сутність, процес виховання моральності не лише у дітей і молоді, а й у дорослих, розкрита проблема моральності в сучасній психологічній науці не лише в Росії, а й в широкому історичному і сучасному

⁴³ Там само. – С.24-25.

⁴⁴ А.В.Юрєвич, Д.В.Ушаков. Нравственное стояние современного российского общества // В кн.: Психология нравственности. – С.177-300 (перелік причин – с. 193-196).

міжнародному контексті, проаналізовано увесь спектр морально-етичної проблематики, стали предметом обговорення в Україні, особливо тими, хто безпосередньо займається відповідною проблематикою.

Заклучення.

Як показав аналіз, концептуалізація ідей про виховання моральності у дітей та молоді – не таке просте й однозначне питання, на яке немає однозначних відповідей, на яке по-різному відповідають науковці, що дотримуються різних точок зору в різних країнах, в тому числі й в Україні, де питання моральності людини, виховання цієї якості поставлено у абстрагованій, ідеалізованій науковості, мало пов'язаній із складною реальністю буття людини взагалі і дитини зокрема, особливо щодо вирішення проблем особистісного самовизначення, значущості індивідуальних зусиль й вільного вибору власного життєвого шляху.

В галузі науки – етики, яка є нормативною для відповідного виховання, спостерігаємо значні загальні кардинальні зміни у структурі висунутих і сприйнятих суспільством приписів і канонів – від консервативно релігійного до ліберальних, навіть розвитку антиморальності. Але серед такої невпевненості, «плинної» реальності, які є характерними для сьогодення, відбувається й розширення й поглиблення етичного простору, особливо у тому, що стосується ліберальних цінностей, цінностей для окремих груп, категорій населення.

Відносно розвитку науки, яка не лише вибудовує механізми виховних впливів на людину/дитину або групу/колектив, а й розробляє своє власне дослідницьке поле, то тут маємо недостатню кількість як досліджень, так і дослідників морально-етичної проблематики.

І, насамкінець, педагогічна практика, яка найбільш помітна і на яку покладається вся відповідальність за цей процес. І суспільство, держава вимагають від освіти продукування морально досконалих людей в умовах нестабільності, плинності, невизначеності, економічних і політичних криз.

В таких умовах конче необхідні дискусії, обговорення, участь усього суспільства у цьому процесі. Особливо відчувається нестача експертного середовища, яке б оцінювало напрацювання, помічало проблеми й

артикулювало, зосереджувало на них увагу, а також давало оцінку конкретним розробкам, на основі визначених і консенсусно прийнятих критеріїв вимірювання моральності людини/колективу.

Російські дослідники вважають, що «життєво важливо, аби всередині самої науки спрацьовували захисні механізми, які систематично перешкоджали б зведенню усіх цих фігурацій або різнорідності мислинневих стилів, до якогось одного мейнстрімного чергової музики революції (чи то націонал-державної, ліберальної антикапіталістичної чи неоконсервативної).⁴⁵

Усвідомимо також те, що не лише педагогіка, наука, а також школа і батьки, а все суспільство, вся сукупність соціальних інституцій, увесь стиль життя суспільства формують і несуть відповідальність за моральну атмосферу у суспільстві, її мораль: політика, право, церква, ЗМІ, ІКТ, культура, і, звичайно, сім'я і школа. Особливого значення тут набуває особистий приклад і моральне обличчя кожної відомої суспільству особистості, незалежно від того, чим вона займається, і в першу чергу політикам, які, власне, уособлюють державу і асоціюються з нею, з цілями і завданнями її розвитку. Але і в цих обставинах ми знову повертаємося до школи, сім'ї, найближчого середовища, а відтак постає питання про те, як ставитися до різних за характером і побудовою (і за методологією) концепцій і підходів до морального виховання, чому віддати перевагу – традиційним технологіям чи новим, рефлексивним і мінливим. На офіційному рівні, як ми зазначали, простежується чітка тенденція до уніфікування цього процесу, лінійного й формувального по своїй суті; на теоретичному рівні переважає перше місце конвенціоналізм, конвенціональна модель, як співвіднесення і погодження з офіційною точкою зору, хоча слід відмітити, що вона у великій мірі і формує останню (принаймні, так було до останнього часу).

Але коли ми дотримуємося думки, що «всевадна диктатура виховання, в такій же мірі непридатна в якості засобі усунення зла, як і насильне насадження

⁴⁵ Бикбов А., Дмитриев А. Люди и положения (к генеалогии и антропологии академического неоконсерватизма) // magazines. russ. ru /nlo/ 2010/ 105/ bif. html

однієї певної, одного разу прийнятої системи норм, онтологічно відмінної від інших»⁴⁶, то, стан психологічної і педагогічної науки свідчить про тенденцію до розгортання методологічного плюралізму і до поліпарадигмальності педагогічних практик і технологій. Принаймні так є у світі, і ми також не будемо виключенням.

І багато що в цьому залежить від нас, як ми сприйматимемо виховання у «плинній модерності». Наведу наприкінці міркування сучасного французького політика Домініка де Вільпена, який вважає, що нові часи ставлять перед суспільствами нові завдання: скоротити розрив між не тільки плинними, а й надзвичайно швидкими змінами у світі і еволюцією людини, яка відбувається досить повільно, а також між природою і культурою: «Щоб керувати великим кораблем – людством і маленьким човником – людиною, мають погоджуватися усі дії...; примирення етики з прогресом, економіки з мораллю, індивідуального з колективним, духовного із скороминучим, влади з народом, пристрастей з розумом, вірність традиціям з багатоманітністю культур; прилучитися до нової культури ризику і свободи, навчитися сприймати світ таким, яким він є, виховати в собі інтерес до цього світу, не боятися його». Він закликає також побороти нетерпимість і вибратися із пастки консерватизму, відродити прагнення до щастя, мрії про нього, яке не піддається підрахунку, виміру у грошових одиницях, до щастя як духовного ідеалу⁴⁷.

Чим не концепція морального виховання, націлена на людину, людину майбутнього, яка хоче і може по-новому подивитися на себе, на своє майбутнє в нових, неочікуваних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

Бауман Зігмунд. Плинні часи. Життя в добу непевності. – Київ: Критика. – 2013. – 176 с.

⁴⁶ Х.Й.Зандкюлер. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм // Вопросы философии. – 1999. - № 2. – С.42.

⁴⁷ Доминик де Вильпен. Крик горгульи /Главы из книги. Пер. с фран.Н.Кулиш. Вступление Ю.Рубинского // Иностран.лит-ра. – 2004. - № 2. – С. 238.

- Бех І.Д. Виховання особистості: сходження до духовності. – К. «Либідь». – 2006. – 272 с.
- Бех Іван. Виховний процес в осягнутих глибинах // Шкільний світ. – 2014. - № 5 (685) (спецвипуск), березень. – С.3-41.
- Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності. – К. Академвидав. – 2012. – 416 с.
- Галлиган К. Иным голосом: психолог. теория и развитие женщин // Этическая мысль: Науч. публ. чтения 1991 / Общ. Ред. А.А.Гусейнова. – М.: Республика. – 1992.
- Голованова Н.Ф. Подходы к воспитанию в современной отечественной педагогике // Педагогика. – 2007. - № 10. – С. 38-47.
- Гусейнов А.А. Толерантность и диалог культур // Диалог культур и партнерство цивилизаций: IXМежд. Лихачевские науч.чтения, 14-15 мая 2009 г. СПб., 2009. – С.65-66.
- Гусейнов А.А. Этика и мораль в современном мире // http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2001/guseynok_ethics.htm
- Зандкюлер Х.Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм // Вопросы философии. – 1999. - № 2. – С.42.
- Макінтайр Елесдеа. Після чесноти. – Київ: Дух і літера. – 2002. – 436 с.
- Проблемы нравственной и этической психологии в современной России. Ответ. ред. М.И.Воловикова. – Москва: «Изд-во Ин-т психологии РАН». – 2011. – 320 с.
- Психология нравственности. Отв. редакторы А.Л.Журавлев, А.В.Юревич. – Москва: «Изд-во Ин-т психологии РАН». – 2010. – 508 с.
- Тейлор Чарльз. Етика автентичності. – Київ: Дух і літера. – 2013. – 128 с.
- Хайтун С.Д. Постиндустриальная нравственная революция и ее экономическая (кейнсианская) первооснова // Вопросы философии. – 2011. - № 3. – С.24-35.
- Хеллер А. Два столпа современной этики // Вопросы философии. – 2004. - № 3. – С.28-36.